

В. А. ІЛЛІНСЬКА

КУРГАНИ СКИФСЬКОГО ЧАСУ ПОСУЛЬСЬКО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Для виділення локальних груп скифської культури велике значення має з'ясування місцевих особливостей поховального ритуалу. Деякі дослідники навіть вважають відміни в будові могил і обряді поховань тією визначальною ознакою, яка може бути найбільш твердою основою для вивчення етнічного складу населення Скіфії¹.

Така оцінка здається нам явно перебільшеною. При уточненні локальних відмін між племенами слід виходити не з якоїсь однієї ознаки, а з усієї сукупності наявних даних.

Проте можна вважати встановленим, що локальні ознаки матеріальної культури, що виділяються археологічним аналізом, як правило, збігаються з місцевими особливостями поховального ритуалу. При цьому доводиться мати на увазі, що поховальний обряд не залишається незмінним, а навпаки, дуже чутливо реагує на різного роду зміни етнокультурного і соціально-економічного порядку. Прикладом цього може бути еволюція поховального обряду у степових скифів від різних варіантів курганних поховань розвиненого патріархально-родового ладу до безкурганних могильників, склепів, сімейних усипалень пізньоскифського періоду. Недооцінка цього може призвести до прийняття хронологічних відмін за племінні.

У світлі останніх досліджень Скіфія VI—IV ст. до н. е. виступає як складне політичне утворення, до якого, крім власне скифів, входила також велика група племен не скифських за своєю етнокультурною основою, однак таких, що сприйняли матеріальну культуру, звичаї і багато сторін духовного життя степових скифів. А тому при вивченні поховального ритуалу постійно доводиться враховувати, що в ньому бере свій початок від скифської традиції і які його сторони слід вважати пов'язаними з більш стародавніми доскифськими звичаями і обрядами.

Поховальний обряд локальних груп скифської культури дістав висвітлення у працях, присвячених скифським пам'яткам Західного Поділля, Дністра та Молдавії, Середньодніпровського Правобережжя, Поворскля та ін. Результати цих спостережень узагальнені в ряді статей, в яких висвітлюється етноплемінний склад населення Скіфії².

Цей огляд присвячено розглядові поховального ритуалу однієї з найбільших і найяскравіших груп племен Лісостепової Скіфії, що жили в басейні верхньої і середньої течії рік Сули, Псла, Північного Дінця.

¹ М. И. Артамонов, Этнография Скифии, Ученые записки ЛГУ, Серия исторических наук, в. 13, Л., 1949, стор. 133.

² М. И. Артамонов, Этнография Скифии; Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время, ВССА, стор. 39 і далі; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 109 і далі.

У дореволюційний час на Сулі було розкопано понад 400 скіфських курганів. Очевидно, цих даних з лишком вистачило б для з'ясування всіх особливостей місцевого поховального ритуалу. Однак недосконалість тодішньої польової методики певною мірою позначилася на неувважності до вивчення будови кургана і поховальної споруди. Дослідники, як правило, знімали тільки центральну частину насипу, прорізуючи її колодязем, і залишали неторкнутими поли курганів. Далеко не завжди відмічались орієнтація могили і похованих, розміщення інвентаря, будова могильної споруди. Майже повністю відсутня графічна фіксація, а наявні креслення і зарисовки не відзначаються документальною точністю.

З огляду на це картина поховального обряду може бути відновлена лише в основних рисах, з певними прогалинами і неточностями.

Панував обряд трупопокладення у великих ґрунтових ямах, перекритих деревом, і спорудження над могилою великого земельного кургана. Часто в могилах споруджувались дерев'яні гробниці, які мали вигляд зрубної будівлі або склепа з стінками, облицьованими дерев'яними брусами, що стояли вертикально. Висота насипу, розміри гробниці, складність її будови перебувають у прямій залежності від громадського становища похованої особи. Особливо великими розмірами відзначаються поховальні споруди представників родоплемінної знаті. У невеликих курганах рядового населення звичайно були могильні ями, перекриті простим дерев'яним накатом.

Поховальні споруди

Найповніші дані про будову гробниць у вигляді зрубів є в звітах про розкопки Д. Я. Самоквасова³. Описи кількох з найбільших могил біля с. Оксютинці супроводжуються, крім того, кресленнями, а втім досить умовними.

Найпростішим був зруб, складений з товстих дубових колод, які лежали горизонтально по боках могили, між чотирма кутовими стовпами. Ось як описується гробниця в кургані № 11 біля урочища Стайчин Верх: «Під центром насипу — могильна яма, викопана в материку, 6 аршинів (4,2 м) довжиною в напрямі з південного заходу на північний схід, 4 аршини (2,8 м) шириною в напрямі з південного сходу на північний захід і 4 аршини (2,8 м) глибиною, з рештками дерев'яної гробниці, складеної зрубом між чотирма стовпами, вкопаними по кутках могильної ями»⁴. Так само описується зруб у кургані № 14 цієї ж групи. В кургані № 1 біля с. Герасимівка відмічається гробниця, складена зрубом між сьома стовпами, вкопаними по кутках і посередині стінок. По краях могили збереглися сліди дерев'яного перекриття.

Інші описи «зрубів» нічого не дають для розуміння їх будови: залишається неясним, наприклад, чи добре були оброблені колоди, чи мав зруб зв'язки по кутках, чи може поперечні колоди затискувалися кутовими стовпами. На кресленнях позначені круглі стовпи з колодами, що упираються в них горизонтально, хоч ніде не згадується про пази в кутових стовпах, які служили б для зв'язки зрубу. Якщо судити з креслень, то зруб міг мати від 7 до 14 вінців. Незважаючи на умовність цих зображень, слід мати на увазі, що зруб робився на всю глибину могильної ями, яка нерідко доходила до 3 і 4 м, отже, справжня кількість вінців могла бути дуже значною.

Перекриттям гробниці був плоский брусований накат, що клався на краї ями. В ряді випадків, особливо у великих курганах, перекриття було подвійним. При цьому нижній ряд колод клався впоперек, а верхній — вздовж могильної ями. В Старшій Могилі брусований накат

³ МРЗ, стор. 95—114.

⁴ Там же, стор. 106.

мав вигляд односхилого даху. Д. Я. Самоквасов називає дерева, які використовувалися для перекрыть, «брусами», але з його описів не видно, щоб вони були оброблені під брус. В кургані № 10 урочища Стайкин Верх, як зазначає Д. Я. Самоквасов, на «дубових брусах» збереглася обвуглена кора⁵: очевидно з допомогою такого зовнішнього обпалу стовбури дерев обчищалися від кори і суків.

Незважаючи на значну глибину, стінки ям були вертикальні. В окремих випадках — Старша Могила, кургани № 2, 10 урочища Стайкин Верх, курган № 1 урочища Солодка — в яму вели материкові уступи або східці.

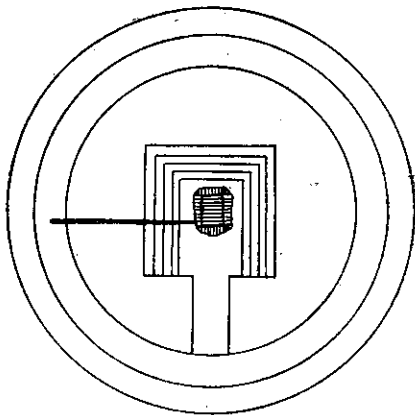
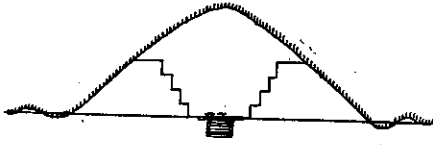

Рис. 1. Розріз і план кургана Старша Могила (за Д. Я. Самоквасовим).

Двадцятиметровий насип кургана Старша Могила⁶ (рис. 1, 2) був оточений ровом і валом. Під насипом у центрі знаходилася прямокутна яма, орієнтована на північ—південь, 11 м довжиною, 10 м шириною і 1 м глибиною. Від цього рівня, де залишився уступ з усіх боків, була вирита могила довжиною 8,5 м, шириною 5,5 м, глибиною 4,2 м, також орієнтована на північ—південь. По уступу могила була перекрита подвійним накатом з товстих дубових колод, покладених поперек і вздовж могильної ями. Північний край перекрыття був на 70 см вище південного, таким чином, накат похило опускався, утворюючи ніби односхилу покрівлю. По кутках могили збереглися ями від стовпів діаметром 0,45 м і 0,7 м глибиною, між якими було складено зруб. З південного боку на дні могили був материковий східець 2,8 м довжиною, 0,7 м шириною і висотою.

З більш складною будовою знайомить нас курган № 10 в урочищі Стайчин Верх. Під насипом висотою 8,5 м також була яма — уступ 7 м довжиною (з південного заходу на північний схід), 5,6 м шириною і 0,7 м глибиною, по кутках якої стояли дерев'яні стовпи, а стінки були обкладені зрубом. На цьому уступі був подвійний накат з колод, який перекривав власне могильну яму 5,6 м довжиною, 4,2 м шириною і 2,8 м глибиною. Вхід у могилу знаходився з північно-західного боку, вздовж якого були зроблені два східці в материк. В ямі був зруб між чотирма кутковими стовпами.

Такого ж роду подвійний — зовнішній і внутрішній — зруб у більш розвинутому вигляді виявився у високому (10,65 м) кургані № 2 цієї ж групи (рис. 3)⁷. Обидва зруби були в одній ямі 8,5 м довжиною (північ — південь), 5,7 м шириною, 2,8 м глибиною. Яма зверху була перекрита подвійним рядом колод. Стінки ями були обкладені зрубом з товстих дубових колод, укладених між чотирма стовпами по кутках і трьома стовпами посередині північного, східного і західного боків. З південного боку в могилу йшов спуск у вигляді трьох вирізаних у материк східців, по кінцях яких було викопано по одному стовпу.

⁵ МРЗ, стор. 106.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 99.

Внутрішній зруб менших розмірів був поставлений на дні ями. Він мав 4,2 м довжини (північ—південь), 2,8 м ширини і «складався з дубових брусів, укладених між вісьмома дубовими стовпами», по кутках і посередині боків. Внутрішній зруб був ніби відокремлений від входу з південного боку низенькою перегородкою, вирізаною в ґрунті. «В центрі внутрішнього зрубу,— пише Д. Я. Самоквасов,— збереглися рештки стола, що складався з дубових дощок з обрізними кругом кінцями, на товстому дубовому стовбурі... Навкруги стола... відкриті за-

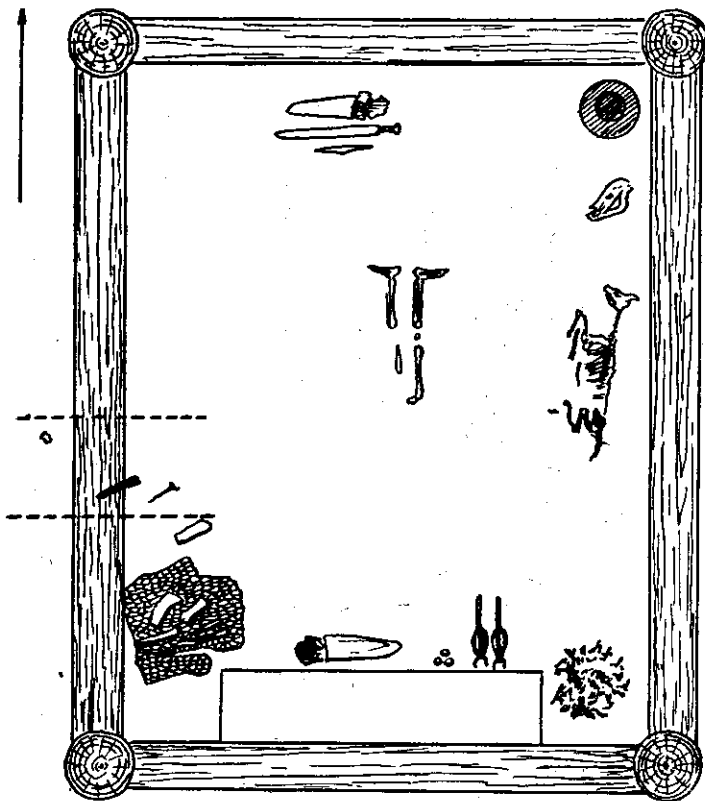

Рис. 2. План поховання в кургані Старша Могила (за Д. Я. Самоквасовим).

глиблення, обмежені материковими стінками, які мали близько трьох вершків ширини і висоти».

Незважаючи на складність і незвичайність будови гробниці, описи Д. Я. Самоквасова мають досить об'єктивний характер. В сукупності, як пише Д. Я. Самоквасов, «будова гробниці кургана № 2 мала форму двора, оточеного зрубною огорожею, всередині якої містилася зрубна хата з столом посередині і ложами небіжчиків навколо стола».

На жаль, такий висновок — не більш як догадка автора. Поховання виявилось повністю пограбованим, і ми не можемо судити про призначення «лож», «стола» та про те, в якій мірі особливості поховальної споруди відбивали своєрідні риси поховального ритуалу.

Не менш звичайним для курганів Посулля є наявність дерев'яних склепів з вертикально поставленою облицьовкою стін (частоколом). Головною ознакою склепів такої будови є наявність канавок вздовж стін могильної ями. У ці канавки вставлялися нижні кінці вертикально поставлених колод або брусів і стовпи, які підтримують дерев'яне перекриття.

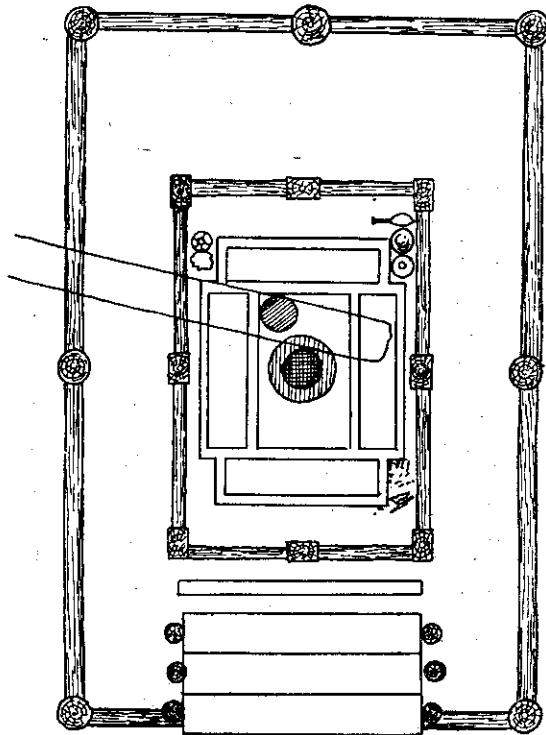
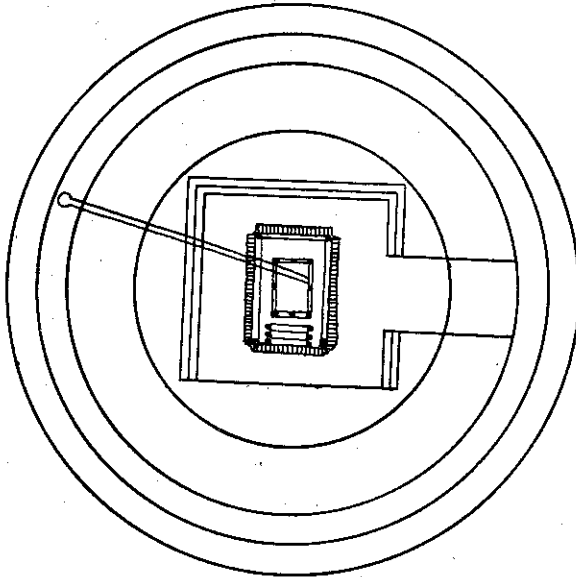
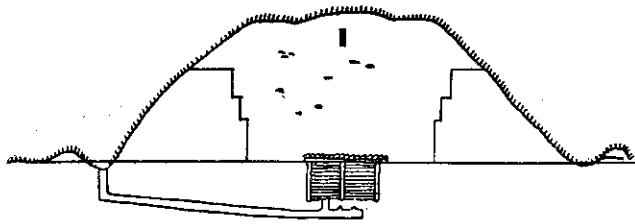

Рис. 3. Розріз і план кургана № 2 урочища Стайчин Верх біля с. Оксютинці; будова дерев'яної гробниці (за Д. Я. Самоквасовим).

Ось як описує цей тип могильних споруд С. О. Мазаракі: «Призначена для могили площа обносила невеликою канавкою, дно площі обмазувалось глиною і посипалося вапном, місцями зустрічається і березова кора. На підготовленій таким чином площадці будувался дерев'яний склеп з великих круглих торцових дерев'яних брусів. Бруси склепу закопувалися в землю»⁸.

Наявність канавок, близько 35 см шириною і глибиною, вздовж стінок могильної ями, як звичайне для посульських курганів явище, відмічає в своєму описі Т. В. Кібальчич⁹.

У багатьох випадках поруч з канавками вздовж стін простежуються сліди дерев'яного склепу або перекриття могили. В інших випадках сліди дерев'яної облицювки не простежуються. Слід ще раз зробити застереження, що нема впевненості в тому, що всі деталі будови могильної споруди були помічені дослідниками.

Не зовсім ясна будова дерев'яної гробниці в кургані біля х. Шумейки, одного з найбільших

⁸ Смела, III, стор. 82.

⁹ Т. В. Кібальчич, Древности, Указатель к археологическим находкам 1875—76 гг., К., 1876, стор. 44.

на Сулі (висота близько 19 м). Під насипом, обведеним по основі ровом і валом, була могильна яма 6,3 м довжиною, 4,9 м шириною, 3,5 м глибиною. За повідомленням дослідника, «дно ями було обкопане навкруги канавкою і густо посипане вапном та червоною вохрою. Стіни були обставлені суцільно деревом, а верх (дах) склепа був з товстих дубових колод»¹⁰.

Деяко чіткіше дерев'яна гробниця цього тиску описана С. О. Мазаракі, який в 1905 р. розкопав курган біля с. Оксютинці (рис. 4). Під насипом середніх розмірів (висота 2,8 м) у могильній ямі 6,4 м довжиною (північ — південь), 3,5 м шириною і 2,8 м глибиною були дві де-

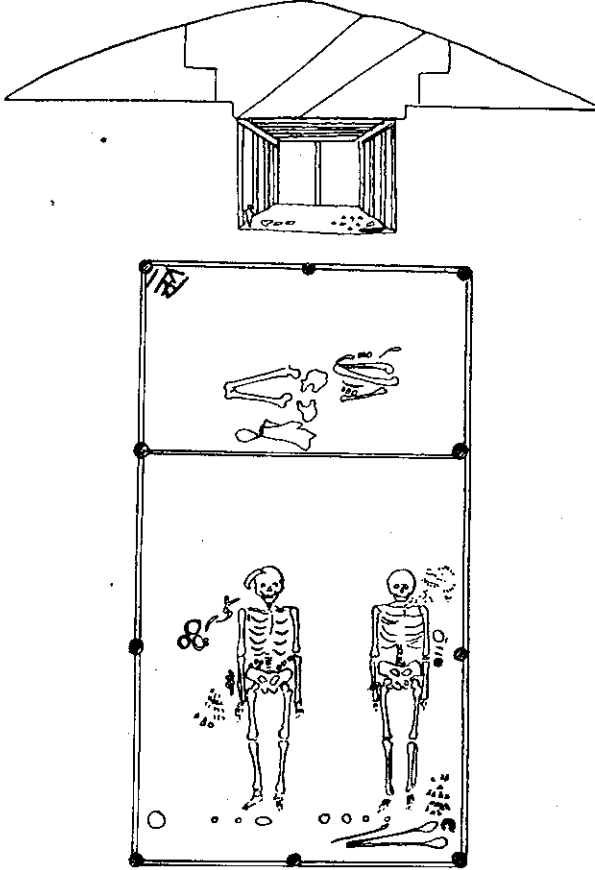

Рис. 4. Гробниця і план поховання в кургані 1905 р. біля с. Оксютинці (за С. О. Мазаракі).

рев'яні гробниці, які щільно прилягали одна до одної і утворювали ніби один склеп, поділений перегородкою на дві частини: північну, довжиною 4,2 м і південну, довжиною 2,1 м. У кожному відділенні було по похованню. Південна гробниця виявилась пограбованою, північна не була потривожена і містила в собі багате парне поховання IV ст. до н. е.

Будова обох частин склепа цілком однакова. Вздовж краю могильної ями йшла канавка 0,35 м шириною і глибиною, така ж канавка поділяла північну і південну частини гробниці. «По бічній канавці стояло 10 дубових стовпів, які підтримували дах, і, дуже ймовірно, бічні стіни склепу. Дах складався з товстих дубових колод, покладе-

¹⁰ ДП, III, стор. 8.

них кінцями на балки»¹¹. Судячи з креслення, стовпи були розміщені по кутках, на місці з'єднання північного і південного склепу, посередині західного і східного боків північного склепу і посередині південного боку південного склепу.

Дерев'яний склеп такої ж будови виявлено в кургані біля с. Хитці¹². Тут у могильній ямі, орієнтованій на північ — південь, були рештки дерев'яного склепу, перекритого накатом з товстих дубових колод, покладених впоперек. Вздовж стін ями йшли канавки шириною 0,12, глибиною 0,5 м, в яких були сліди зотлілих дерев'яних брусів. Дно ями було викладено корою. Крім того, на дні могили виявилось сім ям від стовпів діаметром 0,22, глибиною 0,58 м. Чотири такі ями були в кутках, по дві — посередині південного і західного боків, одна — в центрі.

Дерев'яні склепи з стовпами по кутках відомі в скіфських курганах на Пслі (курган № 502 біля с. Броварки)¹³ та в курганах на р. Коломак у басейні Північного Дінця¹⁴. На жаль, більш докладні відомості про їх будову відсутні.

Як уже зазначалося, звичайним типом поховань для основної маси рядового населення були ґрунтові могильні ями, перекриті зверху дерев'яним настилом, який захищав гробницю від безпосереднього проникнення до неї землі. Висота курганів з похованнями такого роду рідко перевищує 2 м. Могильні ями досить великі, від 2 до 3 м довжиною, 1,5—2 м шириною та від 1 до 2 м глибиною. По краях ям і в заповненні їх траплялися сліди нетовстих дощок або курдин від перекриття. Могили такого роду були відкриті, в багатьох курганах Посулля¹⁵, на Пслі¹⁶ та на Північному Дінці¹⁷.

Істотно зазначити, що всі описані вище типи могильних споруд існують одночасно і залишаються незмінними протягом всього скіфського періоду, з VI по III ст. до н. е.

Основна маса курганів Посулля містила в собі по одному похованню в ямі під центром кургана. В кількох випадках, крім основних поховань, були виявлені гробниці, впущені в насипи більш стародавніх скіфських курганів. Впускні могили в більшості добре збереглися. Така дерев'яна гробниця у вигляді зрубу в насипу кургана № 3 урочища Стайчин Верх¹⁸; основа її була на рівні материка, а південно-західний край нависав над кутком основної могили. Цей склеп, так само як і основний, мав вигляд зрубу, складеного між чотирма кутовими стовпами (рис. 5).

У великому кургані № 2 біля с. Оксютинці (висота 10 м) могилу було впущено через насип у ґрунт. Верх дерев'яної гробниці знаходився в насипу. Дно могили було обведене канавкою. На дні могили було чотири ряди ямок від стовпів, по чотири в кожному ряді, які підтри-

¹¹ Отчет Московского исторического музея за 1906 г., стор. 14 і далі.

¹² В. А. Ильинская, Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье, КСИА, в. 3, 1954, стор. 67.

¹³ ЖРБ, стор. 160—161.

¹⁴ Д. И. Багалей, Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уезде Харьковской губ. летом 1903 г., Труды XIII АС в Екатеринославе, т. I, М., 1907, стор. 369—371.

¹⁵ Кургани № 4, 6, 7, 12, 13, 17, 20 урочища Стайчин Верх біля с. Оксютинці, МРЗ, стор. 105 і далі; кургани № 479, 483, 499 біля с. Басівка, ЖРБ, стор. 152—155 та ін.

¹⁶ Курган № 2 біля с. Дудчанці, В. А. Ильинская, Памятники скифского времени в бассейне р. Псла, СА, XXVII, 1957, стор. 232; П. Д. Либеров, Отчет Харьковского отряда скифской экспедиции о раскопках у с. Черемушны, Валковского района, в 1954 г., Науковий архів ІА АН УРСР; Б. А. Шрамко, Отчет об археологических исследованиях ХГУ в 1952 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁷ Кургани № 1, 6, 7 біля с. Черемушны, розкопки П. Д. Либерова, Науковий архів ІА АН УРСР; № 5, біля с. Острроверхівки, розкопки Б. А. Шрамко, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁸ МРЗ, стор. 102.

мували перекриття. Крім впускної могили, в матеріку було основне скіфське поховання в могильній ямі¹⁹.

В кургані № 1 біля с. Вовківці²⁰ гробниця була споруджена в насипу. Стіни були зроблені з товстих дубових колод, поставлених вертикально в канавки, викопані вздовж стін. Дно могили було обмазане глиною, а поверх накату лежав товстий (до 1 м) шар річкового мулу.

Аналогічна гробниця була відкрита в кургані біля с. Будки. Описана вона так: «... Будова могили поперхова. На рівні землі було очи-

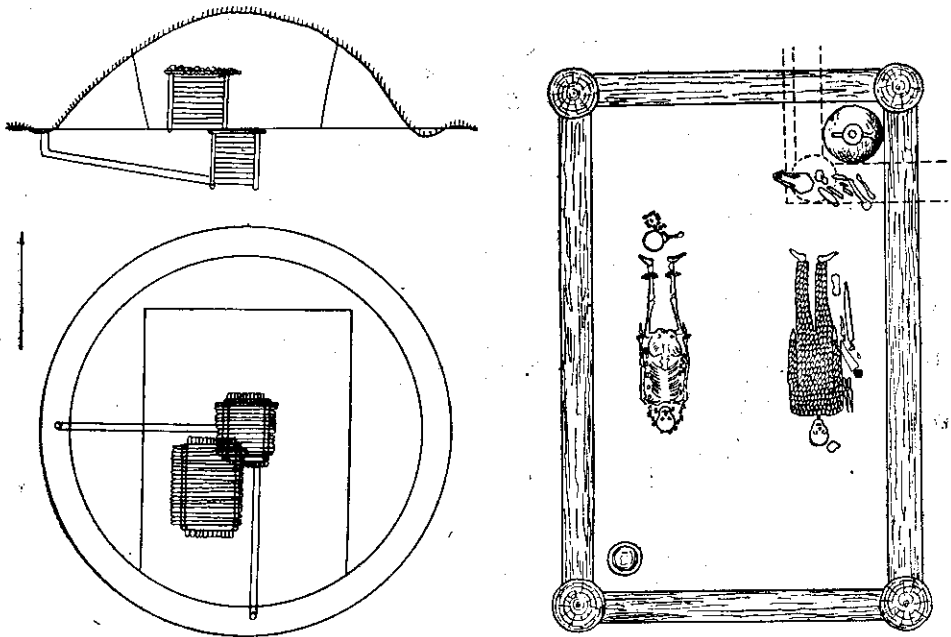

Рис. 5. Розріз і план кургану № 3 урочища Стайчин Верх біля с. Оксютинці; план поховання (за Д. Я. Самоквасовим).

щено і обкопано канавкою площадку. Навкруги площадка була обнесена торцевими стінами з круглого дубового дерева»²¹.

Отже, ми бачимо, що за будовою склепів поховання в насипах нічим не відрізняються від ґрунтових могил і не можуть бути виділені в особливий специфічний тип.

На відміну від ґрунтових могил, гробниці, споруджені в насипу, в більшості своїй виявились непограбованими і зберегли неpotrивоженою поховальну обстановку та інвентар. Всі вони належать до V—IV ст. до н. е. Можливо, саме прагненням зберегти могилу від руйнування та пограбування і пояснюється будова гробниць у насипах більш стародавніх курганів, які належали, можливо, тій самій знатній сім'ї або роду.

Випадки, коли для скіфських поховань використовувалися б кургани бронзового віку, дуже рідкі. Єдиним прикладом цього може бути курган № 425 біля с. Кулешівка²², де парне скіфське поховання виявилось впускним у курган часів катакомбної культури.

Особливої будови підлоги в ґрунтових гробницях не помічено зовсім. Звичайно підлогою тут було материкове дно ями. Тільки в тих

¹⁹ Смела, II, стор. 162—163.

²⁰ ДП, II, стор. 6—7.

²¹ Там же, стор. 7.

²² ЖРБ, стор. 143.

випадках, коли гробниця була споруджена в насипу кургана, дослідники згадують про влаштування особливої глинобитної підлоги.

Так, у верхньому склепі кургана № 4 біля с. Вовківці²³ (розкопки Лінниченко) підлога виявилася вкритою річковим утрамбованим мулом, а в кургані № 1 біля того ж села дно гробниці було обмазано глиною. Це також підкреслює, що звичайною для склепів Посулля була земляна, а не дерев'яна підлога.

Серед інших сторін поховального обряду слід відзначити звичай посипати земляне дно могили вапном, червоною фарбою або попелом. Так, на Сулі в більшості курганів біля х. Попівки, VI ст. до н. е., дно виявилось посипаним вапном²⁴, а в курганах № 5 і 15, крім того, ще червоною фарбою. В кургані біля х. Шумейки дно було посипано вапном і червоною фарбою. В кургані № 2 біля с. Оксютинці вапно було виявлено на дні і в канавках по боках могили. В кургані № 1 біля с. Вовківці дно було посипано вапном. В кургані № 45 біля с. Ярмолинці на дні була червона фарба і попіл, а в курганах № 46 і 48 цієї ж групи — вапно²⁵. Посипання дна вапном, як постійну ознаку посульських могил, відзначає С. О. Мазаракі в описі своїх розкопок 1886 р.

Ці ж риси поховального обряду простежувалися і в багатьох курганах північодонецької групи. Так, в кургані № 5 біля с. Черемушни в заповненні ями виявились попіл і червона фарба, в кургані № 4 біля с. Острроверхівки на дні могили виявлено підсіпку з тонкого деревного вугілля, а в кургані № 5 цієї ж групи — підсіпку з попелу і крейди.

Безперечно, цей звичай бере свій початок в обрядовій традиції епохи бронзи. Вугілля, попіл, червона фарба, вапно і крейда є символами вогню і його животворних сил. В кургані Б біля с. Басівки на дні могили виявилось вогнище²⁶, яке відіграло таку ж роль, як і інші символи вогню.

Треба згадати, що слідів забарвленості на кістяках у курганах розглядуваної нами групи не відзначається зовсім.

Поховальна тризна та обряд

Велике значення у поховальному обряді мала тризна, сліди якої спостерігалися при розкопках багатьох курганів посульсько-донецької групи. В ряді курганів біля х. Попівки над могилою, безпосередньо на дерев'яному накаті, іноді трохи вище, на спеціально влаштованій для цього над перекриттям могили глинобитній площадці близько 20 см товщиною, збереглися рештки тризни у вигляді великого вогнища, в якому трапляються залишки спалених кісток тварин.

В кургані № 3 біля х. Попівки така глинобитна площадка товщиною 18 см була на 50 см вище накату. Шар вогнища на ній мав товщину 40 см. В кургані № 4 вугілля і обвуглені кістки займали ділянку близько 2 м².

В кургані № 1 біля с. Вовківці над дерев'яним перекриттям склепа був метровий шар річкового мулу, вище якого були сліди великого вогнища у вигляді шару вугілля²⁷.

В інших випадках сліди жертвовного вогнища і рештки тризни зустрічаються просто на дерев'яному перекритті могили без глиняного або земляного прошарку. В кургані № 1 біля с. Герасимівка «по краю могильної ями збереглися рештки дерев'яної покрівлі, яка провалилася

²³ В. А. Ильинская, Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы, КСИИМК вып. 54, 1954, стор. 24 і далі; ЗООИД, т. XXII, стор. 13.

²⁴ Смела, II, стор. 168 і далі.

²⁵ Там же, стор. 170 і далі.

²⁶ ОАК за 1901 г., стор. 108.

²⁷ Смела, II, стор. 176.

на дно гробниці, і сліди поховальної тризни: глиняні черепки, вугілля, кістки»²⁸.

В курганах № 14 і 15 урочища Стайчин Верх²⁹ на материк, по краях ями, де збереглися рештки дерев'яного перекриття, було знайдено кусочки вугілля, кістки тварин, уламки глиняних посудин. Такі ж знахідки виявилися в землі, яка заповнила яму, разом з прогнилим і проваленим накатником.

Подібні рештки тризни було знайдено по краях дерев'яного настилу і в заповненні ями в кургані № 1 урочища Солodka³⁰, курганах № 468 і 470 с. Оксютинці³¹ та ін.

Крім знахідок над перекриттям, рештки поховальної тризни в багатьох випадках було виявлено і в насипах курганів. В насипу кургана № 1 біля с. Оксютинці³² на глибині 2,8 м виявився шар вугілля і вапна. В насипу Старшої Могили і кургана біля х. Щумейки зустрічалися черепки битого посуду, бичачі і баранячі кістки.

Цілоком аналогічна картина спостерігалася в ряді курганів Північного Дінця біля Гостроверхівки (курган № 2), Люботина (№ 1, 6, 7), Великої Гомольші (№ 1, 2). В усіх цих випадках в центральній частині насипу, трохи вище могили, були виявлені вогнища у вигляді прошарків попелу, вугілля з включенням дрібних уламків кераміки, кусочків обпаленої глини та кісток тварин. Б. А. Шрамко вважає, що насип цих курганів споруджувався у два прийоми. Спочатку над могилою робили невеликий насип висотою 20—40 см, на поверхні якого провадилася поховальна тризна³³. Цей висновок цілоком погоджується з нашим уявленням про спорудження скіфських курганів та обряд тризни на Посуллі.

Як зазначає І. В. Яценко, цей же звичай побудови щільно утрамбованих глиняних площадок над похованням постійно спостерігається в курганах степової Дніпропетровської групи³⁴.

Обряд поховання в курганах з різними типами могильних споруд в основному однаковий. Небіжчиків клали у витягнутому положенні найчастіше головою на південь. З 71 відомого нам випадку з зазначенням орієнтування на Сулі в 63 поховані були покладені головою на південь (з них п'ять з відхиленням на південний захід). У чотирьох випадках, за правилом антитези, поховані були покладені головою на північ³⁵. Широтне орієнтування зустрічається всього в чотирьох випадках, тричі — на схід і один раз — на захід³⁶.

Могильні ями в більшості своїй орієнтовані також по лінії північ—південь, іноді з невеликим відхиленням на схід або захід.

Таке ж орієнтування переважане і для скіфських курганів на Пслі і Північному Дінці: в курганах біля сіл Броварки, Дудчанців, Черемушни, Гостроверхівки та біля м. Люботина.

Поховання в скорченому положенні дуже рідкі і зовсім не характерні для курганів розглядуваної нами групи.

²⁸ МРЗ, стор. 111.

²⁹ Там же, стор. 107—108.

³⁰ МРЗ, стор. 109.

³¹ ЖРБ, стор. 149, 150.

³² Смела, II, стор. 162.

³³ Б. А. Шрамко, Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях м. Люботина, Труды Исторического факультета ХДУ, т. I, Харків, 1957, стор. 201.

³⁴ І. В. Яценко, Скифия VII—V вв. до н. э. Труды ГИМ, М., 1959, в. 36, стор. 47.

³⁵ Кургани № 1 біля с. Вовківці, В. А. Ильинская, вказ. праця, КСИИМК, в. 54; № 485 біля с. Плавиниші, № 425 біля с. Кулешівка, ЖРБ, стор. 143, 156; курган біля с. Хитці, КСИА, в. 3, стор. 67.

³⁶ Кургани № 1, 3, 6 біля с. Поставмуки, ЗРАО, т. VIII, в. 1, стор. 178—187; курган № 8 урочища Стайчин Верх, МРЗ, стор. 105.

Лише дуже небагато курганів Посулля збереглося в такій мірі, що ми можемо з достатньою певністю судити про внутрішньомогильну обстановку, стать і кількість похованих осіб. Більшість поховань виявилась повністю або частково зруйнованими і уявлення про характер поховань можна скласти лише по рештках знайдених у могилі речей.

Так, якщо в могилі були тільки предмети озброєння і кінського убору, то найбільш ймовірно, що тут було поховано чоловіка-воїна. Мішаний склад інвентаря, в якому поряд із зброєю і частинами кінського убору зустрічаються бронзові дзеркала, прикраси жіночого убору і речі туалету, вказує на наявність парного чоловічого і жіночого поховання. Наявність у могилі тільки предметів жіночого інвентаря може бути вказівкою на одиночне основне поховання жінки.

Такий поділ, звичайно, умовний і не є точним, однак він у якійсь мірі дає змогу орієнтуватися у складі похованих.

Під цим кутом зору нами було розглянуто понад сотню курганів з інвентарем, який повністю або частково зберігся. Результати виявилися дуже цікавими. Встановлюється, що в кількісному відношенні рішуче переважають поховання чоловіків-воїнів (85 поховань). У 18 випадках з цього числа разом з померлим була похована насильно умертвлена жінка — дружина або наложниця. В усіх випадках, коли обряд поховання вдавалось встановити, чоловічий кістяк лежав на схід, а жіночий — на захід, зліва від чоловічого (рис. 5).

Кількість жіночих поховань, які є основними, порівняно невелика. При підрахунку до них вдалося віднести не більше 24, причому багато з них збереглися так погано, що важко з певністю сказати, маємо ми справу з жіночими чи сильно зруйнованими парними похованнями. Поховання дітей у курганах зовсім відсутні.

З числа чоловічих могил найкраще збереглися поховання племінних вождів VI ст. до н. е. в курганах Старша Могила та біля х. Шумейки, поховання представників родоплемінної знаті V—IV ст. до н. е. в курганах № 1, 2 біля с. Возківці, кургані № 2 біля с. Оксютинці, парні поховання у верхньому склепі кургана № 3 урочища Стайчин Верх та кургані біля с. Оксютинці, розкопаному в 1905 р.

Ці поховання дають змогу скласти деяке уявлення про внутрішньомогильну обстановку і розміщення інвентаря.

Похований лежав у центральній частині склепу, якщо поховання було парним, зліва від чоловічого кістяка було супроводжуюче поховання жінки. Слід зазначити, що звичай цей не був загальним і обов'язковим і чимало найбагатших поховань знаті виявилися одиночними.

Небіжчика клали у повному військовому спорядженні. Біля правого боку був меч і бойова сокира, біля лівого — сагайдак із стрілами. Праворуч, вздовж східної стінки могили було покладено списи і дротики, залізні наконечники яких звичайно знаходять у південно-східному кутку.

Біля однієї із стінок могили складалася захисна зброя — ланцир, зроблений з бронзи, заліза, рідше — з кістяних пластин. Особливо цікава знахідка решток щита, обшитого кістяними плоскими пластинами³⁷.

У найбільш багатих могилах трапляються шоломи і поножі грецької роботи.

Разом з захисною зброєю клали зброю, яка належала покійнику, але не входила до його поховального убору: сагайдаки з стрілами, луки, мечі, сокири, великі залізні мисливські ножі тощо.

Прикраси особистого убору в чоловічих похованнях VI ст. до н. е. нам не відомі. Найімовірніше, що вони були вкрадені грабіжниками.

³⁷ Смела, II, стор. 168, х. Попівка, курган № 3.

У багатих чоловічих могилах V—IV ст. трапляються золоті гривни і золоті бляшки, які нашивалися на парадний одяг.

Праворуч від похованого, біля східної стіни, найчастіше в південно-східному кутку, були покладені кінські уздечки, кількість яких у похованнях знаті досягає 20 екземплярів, а в могилах рядового населення — від 2 до 6 штук. Разом з кінською уздечкою нерідко зустрічаються бронзові прорізні брязкаючі навершники.

Супровідні кінські поховання в курганах лівобережного Лісостепу дуже рідкі. Єдиний виняток становить поховання з конем у кургані біля с. Крячківка, Пирятинського району, на Удаї, яке стало відомим нещодавно і яке належить до V ст. до н. е.³⁸

Супровідні поховання рабів-слуг не зустрічаються зовсім, у тому числі і в найбільш багатих похованнях місцевої знаті.

Поховальну обстановку доповнюють поставлені в головах або біля однієї з стінок посудини з напутньою їжею, кістки тварини, що збереглися від покладеного в могилу м'яса, при яких звичайно знаходять невеликий залізний ніжик. У багатих курганах V—IV ст. до н. е. іноді трапляються бронзові скіфські казани, глиняні і металеві посудини грецької роботи та грецької амфори для вина.

Серед жіночих поховань за своїм багатством і збереженістю виділяється могила двох знатних жінок у кургані № 4 біля с. Вовківці та багате поховання в кургані біля с. Будки. Хороші набори жіночого інвентаря VI ст. до н. е. дають кургани № 1 і 2 біля с. Герасимівка. Для жіночих поховань звичайні бронзові дзеркала, кам'яні блюда для розтирання рум'ян і білил. Етнографічну особливість місцевого жіночого костюма становлять бронзові литі масивні ножні браслети, які часто зустрічаються в комплексі з ручними, і великі масивні бронзові цвяхоподібні шпильки. Для VI ст. до н. е. характерні намиста з різного роду пастових бус, у тому числі з дрібного пастового бісеру. В могилах V—IV ст. до н. е. їх заміняють золоті прикраси грецької роботи: намиста, сережки, типові прикраси головних уборів.

Цікаво відзначити, що у всіх згаданих вище жіночих могилах виявились предмети кінської узди — вудила, псалії, бронзові бляхи та прикраси кінського убору.

Оцінюючи кількісне співвідношення чоловічих і жіночих поховань у курганах Посулля, А. І. Мелюкова висловила припущення, що деякі могильники Сули, зокрема курганне поле біля с. Оксютинці, є винятково некрополями дружинників, розташованими окремо від могил рядового населення³⁹. Однак таке тлумачення не має достатніх підстав. В Оксютинецькому і Вовківцевському могильниках є ряд видатних за розміром і багатством курганів, але в цілому кількісне співвідношення чоловічих і жіночих могил нічим не відрізняється від інших курганних груп Посулля та від більшості інших могильників VI—IV ст. до н. е. на території Кубані, степової Скіфії, правобережного Лісостепу.

На відміну від курганів епохи бронзи, у скіфські часи ми не виявили жодного могильника, де в природному кількісному співвідношенні зустрічалися б поховання чоловіків, жінок і дітей. У скіфські часи кургани споруджувались, як правило, для однієї особи (незалежно від статі і віку) і в дальшому не використовувалися як загальні кладовища. Лише зрідка в скіфських курганах трапляються поховання, які не поступаються рангом і багатством перед основними.

Це явище становить безперечний інтерес для соціальної характеристики скіфського суспільства. Цілком очевидно, що в курганах ховали не всіх членів роду, а лише окремих його представників: головним

³⁸ А. А. Сидоренко, Скифский курган возле с. Крячковка, КСИА, в. 13.

³⁹ А. И. Мелюкова, Войско и военное искусство скифов, КСИИМК, в. XXIV, 1950, стор. 30 і далі.

чином дорослих воїнів-чоловіків і деяких старших жінок. У цьому виявився становий характер патріархально-родової організації у скіфів, який втратив свою демократичність.

Деяке збільшення кількості повторних поховань із збільшенням кількості жіночих і дитячих спостерігається в пізньоскіфський час з IV ст. до н. е., коли родові зв'язки поступаються місцем зростаючому значенню окремих сімей.

Поховання з трупоспаленнями дуже рідкі і не відіграють істотної ролі в поховальному обряді розглядуваної нами групи. В кількісному відношенні вони становлять не більше 2% розкопаних тут курганів. До того ж, відомості про деякі поховання з спаленнями дуже неясні і наряд чи можуть вважатися імовірними.

Так, за даними звіту, в кургані № 2 біля с. Оксютинці⁴⁰ від кістяка збереглася «обвуглена щелепа і повністю зотлілі кістки рук і ніг», проте при цьому ні склеп, ні інвентар, ні навіть речі, які перебували на похованні,— такі, як золота гривна, залізний панцир,— не мали слідів впливу вогню.

Зовсім неправдоподібне повідомлення В. Г. Ляскаронського про те, що в одному з поховань на Лисій Горі біля Лубен (курган № 4) спалення праху відбулося в одному кургані, а потім він був перенесений в інший, при цьому «обвуглені» кістки кістяка зберегли правильне анатомічне положення⁴¹.

Більш очевидні сліди трупоспалення були відкриті в курганах № 44, 52 біля с. Ярмолинці і № 57 біля с. Чеберяки⁴². Судячи з опису, спалення тіла провадилось осторонь — з перенесенням у могилу обвуглених останків і покладенням речей.

В кургані № 47 біля с. Ярмолинці було виявлено спалення в могилі. Тут у північно-західній частині було велике вогнище з обвугленими людськими кістками та скіфська посудина з дірочками на шийці.

В кургані № 14 біля с. Оксютинці⁴³ речі скіфського типу були знайдені у вогнищі дуже перегорілими.

Цікаві два випадки спалення дерев'яного склепу, в якому перебував похований і супроводжуючі його речі. Одне таке поховання виявлено в насипу кургана біля с. Будки⁴⁴: влаштований на поверхні ґрунту склеп був спалений, причому сліди вогню торкнулися як кістяка, так і багатьох предметів.

У Київському історичному музеї є макет поховання в кургані біля с. Броварки, розкопаному В. В. Хвойком. Макет, у правдоподібності якого не може бути сумніву, відтворює могилу з спаленим склепом і з прокаленою основою насипу.

В кургані № 480 біля с. Басівка весь насип окладався з яскраво-червоного, сильно прокаленого суглинку з шаром попелу і вугілля в основі⁴⁵. Слідів поховання не було виявлено зовсім; мабуть, воно було повністю знищене вогнем.

Як відомо, значні елементи трупоспалення у різних варіантах займають дуже визначне місце в поховальному обряді племен правобережного Лісостепу⁴⁶. Всі описані вище випадки знаходять собі повні аналогії в курганах Правобережжя. Характерне для пам'яток цієї території спалення дерев'яного склепу, спалення осторонь, пропалення усієї товщі курганного насипу та ін.

⁴⁰ Смела, II, стор. 162.

⁴¹ В. Г. Ляскаронский, Археологические раскопки близ г. Лубен, «Киевская старина», т. XXXIX, 1892, стор. 274.

⁴² Смела, II, стор. 176.

⁴³ Т. В. Кибальчич, Древности, стор. 6.

⁴⁴ ДП, II, стор. 7—8.

⁴⁵ ЖРБ, стор. 153.

⁴⁶ П. Д. Либеров, К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, КСИИМК, в. XXXIX, 1950, стор. 75 і далі.

Здається цілком очевидним, що окремі випадки спалення в курганах Лівобережжя слід розглядати як результат культурного впливу правобережних племен Києво-Черкаської локальної групи.

Підсумовуючи все вищесказане, можна відзначити такі основні риси, характерні для поховань Посульсько-Донецької групи:

1. Велика сталість і одноманітність поховальної споруди і обряду протягом VI—IV ст. до н. е.

2. Спорудження курганного насипу для одного центрального поховання з поодинокими випадками повторних багатих поховань аналогічної будови в пізніший час.

3. Становий характер курганних поховань з переважанням поховань воїнів-чоловіків і порівняно невеликою кількістю основних жіночих поховань.

4. Поховання у великих ґрунтових ямах, перекритих зверху дерев'яним накатом. Влаштування в них стовпових гробниць у вигляді зрубів або склепів з стоячою вертикально дерев'яною облицьовкою. Влаштування аналогічних гробниць в насипу курганів.

5. Панування витягнутого трупопокладення.

6. Стале меридіональне орієнтування ям і південне орієнтування небіжчиків.

7. Нехарактерність обряду трупоспалення.

8. Велике поширення звичаю посилення дна могили вапном, червоною фарбою, попелом і іншими речовинами — символами вогню.

9. Чітко виражений обряд поховальної тризни з спалюванням багаття над перекриттям могили на початку споруджування курганного насипу.

10. Супроводження поховань повним набором типового для скіфських поховань інвентаря.

11. Підкреслене значення кінного вершництва. Заміна кінських жертвоприношень покладенням у могили великої кількості кінських уздечок.

12. Супроводження чоловічих поховань насильно умертвленою жінкою, відсутність супровідних поховань рабів-слуг.

* *
*

Переходячи до порівняльної характеристики курганів Посульсько-Донецької групи, необхідно, насамперед, відзначити нерозривний зв'язок їх з усім колом поховань скіфського типу.

Цю обставину, незважаючи на цілковиту її очевидність, нам хочеться особливо підкреслити, оскільки останнім часом в археологічних працях намітилось певне прагнення різко розмежовувати різні племена скіфської культури за поховальним обрядом і особливо різко відділяти поховання степових скіфів від племен лісостепової смуги. Ця думка найбільш точно сформульована в праці Б. М. Гракова та А. І. Мелюкової⁴⁷.

Насправді ж етнографічні особливості у різних племен скіфської культури виявляються не стільки в основних рисах поховального обряду і могильної будови, скільки в більш або менш ясно виражених другорядних ознаках, які до того ж не є строго замкненими і нерідко проникають з однієї локальної групи в іншу. Несталість особливостей поховального ритуалу у окремих племен становить одну з найбільших труднощостей при його вивченні. Спроба М. І. Артамонова прийняти за

⁴⁷ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время, ВССА, 1954, стор. 78.

основу регіонального поділу, як головну етнічну ознаку, поховальний обряд не дала позитивних наслідків⁴⁸.

Набагато яскравішими є риси схожості, які об'єднують поховальні пам'ятки різних племен Причорноморської Скіфії в єдину групу поховань скіфського типу. Такими ознаками є: 1. Курганний обряд поховання. Насип кургана споруджувався для однієї особи і в дальшому не служив колективною усипальнею всіх членів роду. 2. Курганний обряд застосовувався при похованні окремих груп населення, переважно воїнів-чоловіків та старших жінок. 3. Спорудження великих гробниць у вигляді різного роду дерев'яних склепів, впущених у могильну яму або ж у насип кургана. 4. Панування витягнутого трупопокладення. 5. Звичай супроводжувати померлих певним набором речей, що йому належали. Однотиповість складу поховальних інвентарів для кожного періоду розвитку скіфської культури. 6. Звичай насильного умертвіння жінок при похованні чоловіків. 7. Жертвоприношення верхових коней або заміна їх символічним покладенням у могилу кінської узди.

Всі ці ознаки є однаково характерними для пам'яток Кубані, степової смуги, правобережної і лівобережної частин лісостепового Подніпров'я, пам'яток верхнього Дону. Вони відбивають єдність анімістичних уявлень, однотиповість обряду і звичаїв, пов'язаних з заупокійним культом.

Прийнято вважати, що основною ознакою поховань лісостепової смуги, на відміну від степових скіфських, є спорудження дерев'яних склепів, впущених у могильну яму або збудованих на материк. Однак це не зовсім так. Відомо, що поява поховальних камер у вигляді катакомб у степових скіфів, яка поглибила етнографічні відміни в похованнях степових і лісостепових племен, належить до порівняно пізнішого часу — не раніше другої половини V ст. до н. е. Що ж до більш ранньої пори, то, незважаючи на скудність наших джерел, є ряд даних, які дозволяють думати, що в цей час у степових скіфів був дуже поширений звичай поховання в простих ґрунтових ямах з дерев'яними склепами або накатом.

За даними Геродота, відомості якого належать до кінця VI—початку V ст. до н. е., степові скіфи ховали своїх померлих у великих ямах, в яких влаштовували своєрідне шатро з встромлених з чотирьох боків списів, з'єднаних поперечними перекладами і закритими зверху кошмином.

В ранньоскіфських курганах Кубані, які ми ні в якій мірі не вважаємо за можливе виділити з числа скіфських пам'яток, гробниці споруджувалися у великих дерев'яних склепах, влаштованих у ямах або на материк. В келермеських курганах поховання були у великих квадратних ямах з бічними уступами, перекритих зверху дерев'яним, очевидно, шатровим накатом, що спирався на стовпи⁴⁹. В курганах біля Ульського аулу⁵⁰ дерев'яні стовпові гробниці були влаштовані на стародавній поверхні і засипані зверху насипом курганів. В кургані біля станиці Костромської⁵¹ шатрова дерев'яна гробниця була споруджена над глибокою східчастою ямою з катакомбним підбоям з південної сторони.

Як показали в своїх працях М. І. Артамонов⁵² та І. В. Яценко⁵³, ямна будова скіфських могил зберігається і в пізніший час.

Наведемо для прикладу поховальну будову в степовому кургані бі-

⁴⁸ М. І. Артамонов, *Этнография Скифии*, стор. 129 і далі.

⁴⁹ ОАК за 1904 р., стор. 86 і далі.

⁵⁰ ОАК за 1898 г., стор. 30; ОАК за 1909—1910 гг., стор. 147.

⁵¹ ОАК за 1897 г., стор. 11.

⁵² М. І. Артамонов, *Этнография Скифии*, стор. 139 і далі.

⁵³ І. В. Яценко, *Скифия VII—V вв. до н. э.*, стор. 67, 74.

ля с. Щеглове, колишнього Бахмутського повіту, Катеринославської губернії⁵⁴. Поховання знаходилося у великій чотирикутній ямі, перекритій зверху накатом з товстих дубових колод і колотих плах, прикритих комишем. Колоди добре і рівномірно обвуглені. Дно посипане вапном і вкрите комишем. Поховання парне, пограбоване і зруйноване. Збереглися окремі уламки речей скіфського типу. Ця степова скіфська могила в однаковій мірі близька традиційному описові Геродота і скіфським могилам лісостепової смуги, зокрема курганам Посульсько-Донецької групи.

В курганах Іv та gI біля с. Солончаки (кол. Аджігол) на Бузькому лимані поблизу Ольвії поховання представників місцевої знаті, які належать до V ст. до н. е., виявили у великих ґрунтових ямах з дерев'яним накатом⁵⁵.

Всі ці дані свідчать про те, що в VI — на початку V ст. до н. е. у власне скіфських степових племен поховання родоплемінної знаті відбувалося в ґрунтових могилах з дерев'яною будовою того чи іншого роду або ж у дерев'яних склепах, споруджених на поверхні землі в основі курганного насипу, і що гробниці такої будови не становлять виключної специфіки курганів скіфського часу лісостепової смуги.

У ранньоскіфський час був відомим також звичай ховати померлих у могильних ямах, вміщених у насипи курганів епохи бронзи. Такими є відомі поховання в курганах біля сіл Сірогози⁵⁶, Костянтинівка⁵⁷, Мала Цимбалка⁵⁸ та ін. На відміну від основних поховань у ямах впускні могили належали не знаті, а рядовим скіфським воїнам.

Причини істотних змін у традиціях поховального обряду у степових скіфів в V—IV ст. до н. е. недосить ясні. У всякому разі можна помітити, що елементи катакомбного обряду існували і в ранній період (курган біля с. Сірогози, Костромський курган). Важливо відзначити, що перехід від поховань у ямах до влаштування могил у вигляді катакомб не обмежився рамками кочової Скіфії. Приблизно у цей же час у близьких скіфам сарматських племен Поволжя відбуваються аналогічні зміни у влаштуванні могильних споруд. Замість характерних для ранньо-сарматського часу (блюменфельдський ступінь, VI—V ст. до н. е.) глибоких ґрунтових ям з плоскими дерев'яними перекриттями, які містили в собі поховання знаті, і простих могил, впускених у насипи більш давніх курганів, рядового населення, починають поширюватися катакомби, підбійні могили, могили з уступами та інші типи гробничої будови, властиві прохорівській культурі та наступним ступеням розвитку сарматської культури⁵⁹. На думку К. Ф. Смирнова, ці зміни поховальної традиції, відбивають значні зрушення, які відбулися в соціально-політичній і племінній структурі савроматських племен. Очевидно, аналогічні явища сталися і в скіфському середовищі.

Щодо лісостепової смуги правобережної частини Середнього Подніпров'я, то поява тут курганного обряду поховань з накатом або дерев'яними склепами в ямах не може розглядатися як природний розвиток місцевих поховальних традицій, а є прямим і безпосереднім наслід-

⁵⁴ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском и Изюмском уезде, Екатеринославской губ., Труды XIII АС, т. I, стор. 334.

⁵⁵ М. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 5, 11.

⁵⁶ ИАК, в. 19, стор. 85.

⁵⁷ П. Д. Либеров, Курганы у с. Константиновка, КСИИМК, в. XXXII, 1951, стор. 171.

⁵⁸ А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, 1953, стор. 84.

⁵⁹ Б. Н. Граков, Пережитки матриархата у сарматов, ВДИ, 1947, № 3, стор. 100 і далі; К. Ф. Смирнов, Проблема происхождения ранних сарматов, СА, 1951, № 3, стор. 3 і далі; його ж, Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии, ВССА, стор. 195.

ком проникнення сюди впливу скіфської степової культури, скіфських релігійних уявлень і звичаїв.

Ступінь поширення цього обряду перебуває в прямій залежності від сили і глибини проникнення сюди скіфського степового впливу. Найбільш скіфізованою є південна частина середньодніпровського правобережного Лісостепу, де риси скіфського обряду позначаються з найбільшою виразністю. В міру віддалення від контактної з степом зони на північ і на захід риси цього обряду стають все більш своєрідними і відмінними від скіфського, кількість курганів помітно зменшується і, наприклад, у Молдавії або на території Західного Поділля, де скіфський вплив виявився більш короткочасним і поверховим, обряд поховання не дістав яскраво виявленого скіфського забарвлення, зберіг багато місцевих самотніх рис, успадкованих від попереднього періоду.

Безпосередня залежність поховального обряду населення правобережного Лісостепу від степового скіфського з особливою виразністю може бути простежена на прикладі пам'яток південної Києво-Черкаської групи.

Як відомо, в передскіфський час на цій території у племен чорноліської культури ланівним видом поховань були трупоспалення в безкурганних могильниках⁶⁰.

Протягом другої половини VII — на початку VI ст. до н. е.—періоду, що був переломним моментом в історії цих племен, відбувається швидке поглинення місцевої чорноліської культури новою для цієї території скіфською культурою. В цей же період спостерігається спочатку поступова, а потім все більш різка і істотна зміна поховального обряду.

До цієї пори відноситься поява курганних поховань. В курганах біля с. Оситняжка були відкриті колективні поховання з трупоспаленнями на горизонті або в мілких ґрунтових ямах. Спалені людські кістки зсипалися в посудини чорнолісько-жаботинського типу або склалися купками біля них. Ця рання група поховань поєднує в собі появу нового типу надмогильної пам'ятки з старим ритуалом трупоспалення.

Поряд з трупоспаленнями поширюються трупопокладення в ямах під насипом кургана. Кургани концентруються великими могильниками (наприклад, на р. Тенетінка). Однак і в цей час (друга половина VII ст. до н. е.) обряд поховання не набув ще багатьох типових для скіфської культури ознак. Поховання робилися в насипу, на рівні материка або в дуже неглибоких могильних ямах, які лише зрідка мають сліди дерев'яної обкладки стін або перекриття. Як пережитки традиції епохи бронзи зустрічаються поховання в скорченому положенні. Соціальні відміни дуже незначні. Жіночі і чоловічі поховання майже не відрізняються інвентарем. Предмети скіфського типу дуже рідкі і нечисленні. Зрідка трапляються залізні ножі та ранні скіфські наконечники стріл. Поховання супроводжуються великою кількістю посуду чорнолісько-жаботинського типу і рідкими бронзовими прикрасами доскіфських типів. При пануванні трупопокладень продовжують зустрічатися спалення, головним чином у вигляді спалень у насипу кургана; при цьому обгорав товстий шар навколишньої землі⁶¹.

І лише на початку VI ст. до н. е., разом з установленням панування всього основного комплексу скіфської матеріальної культури, на Правобережжі остаточно встановлюється обряд поховання за скіфським зразком — у великих, глибоких могильних ямах з впущеними

⁶⁰ А. И. Тереножкин, Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье, ВССА, стор. 94 і далі.

⁶¹ Е. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні Тясміна, Археологія, т. VIII, 1952, стор. 128; і т. ж., К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Поднепровья, Автореферат кандидатской диссертации, К., 1953.

в них дерев'яними склепами. Прикладом цього може бути курган № 2 у с. Жаботин, який належить до початку VI ст. до н. е., і дещо пізніші кургани так званої старшої Журівської групи.

Найбільш характерними для Тясмина і Поросся є дерев'яні склепи, які являють собою у найрозвиненішому вигляді досить складні споруди з дев'ятьма (а іноді і більше) стовпами, що підтримують плоске, двохсхиле або шатрове перекриття. В ряді випадків стовпи були відсунуті від стін і мали вигляд колон, які підтримують покрівлю. Стіни облицьовувалися деревом у вигляді зрубу або частоколу, укріпленого нижнім кінцем у канавки, викопані по боках ями. На дні могили часто робилася дерев'яна або глинобитна підлога, на стінах в окремих випадках простежувалися сліди штукатурки. Часто до могили йшов коридор-дромос, обставлений і перекритий деревом. Навряд чи можна мати сумнів у тому, що ці склепи відтворювали місцевий тип жилих споруд.

Характерно, що на Правобережжі поховальний обряд так і не набув сталих, єдиних, канонізованих форм. Влаштування і ритуал поховань протягом всього часу залишаються тут дуже різноманітними. Відсутнє єдине орієнтування, до кінця скіфського періоду зустрічаються поховання в скорченому положенні. Традиційність обряду поховальної трізни простежити не вдається. Відсутній характерний для Лівобережжя звичай посипання дна могили вапном, червоною фарбою, попелом і влаштування особливого вогнища над перекриттям могили. Зате тут з великою сталістю зберігається звичай трюпоспалення, який іде від доскіфського часу⁶². Особливо характерний звичай запалювання дерев'яного склепу, що містив у собі прах і інвентар похованих. Коли полум'я розгоралося, вогнище гасили, закидаючи землею насипу, основа якого при цьому прожарювалась⁶³.

Отже, на прикладі пам'яток Правобережжя вдається простежити, як скіфський поховальний обряд проникає в місцеве іноплеменне та інокультурне середовище і поступово засвоюється ним.

Сприймаючи основну ідею скіфського ритуалу, місцеві племена не досягли однаковості форм поховань і обряду і внесли в нього ряд місцевих елементів, пов'язаних з місцевими звичаями і доскіфськими традиціями.

Аналогічний процес можна простежити на прикладі курганів басейну р. Ворскли. Як показала Г. Т. Ковпаненко, відрив такої групи населення від ядра правобережних племен і переселення на Ворсклу відбулося десь коло середини VII ст. до н. е., на рубежі чорноліського і жаботинського етапів⁶⁴. Ранні поховання Ворскли, представлені багатьма курганами Мачухинського могильника, мають багато спільного з одночасними їм некрополями на р. Тенетінка. Тут також поряд з витягнутими похованнями продовжують побутувати скорчені. Поховальний інвентар дуже бідний, складається переважно з посуду близьких до правобережних форм: черпаків, мисок, кубків. Зрідка трапляються залізні ножі і окремі прикраси.

В дальшому, в VI—IV ст. до н. е., тут складається своєрідний тип поховань, в якому скіфські риси поєднуються з місцевими особливостями в будові поховальної споруди. Найбільш цікаві щодо цього кургани біля Більського городища, розкопані В. О. Городцовим⁶⁵.

⁶² П. Д. Либеров, К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, стор. 75.

⁶³ О. І. Тереножкіє, Курган біля с. Глеваха, Археологія, т. IX, 1954, стор. 80 і далі.

⁶⁴ Г. Т. Ковпаненко, Памятники скифского времени в бассейне р. Ворсклы, Археологія, т. XIII.

⁶⁵ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 140.

Дерев'яні склепи тут рідкі. Відмітну особливість становлять ложа для похованих на дні могили. Для такого ложа в центральній частині ями виділялася чотирикутна площадка, обведена канавкою. На цій площадці натягувався берестяний луб, кінці якого закріплювалися в канавках брусами або дошками. В інших випадках в центрі могили влаштовувався спеціальний поміст з дошок, покладених на поперечні лежні, вкопані в дно могили. Такий настил злегка піднімався над дном могили.

Зверху могила перекривалася брусом накотом в один або два ряди. Над перекриттям в окремих випадках простежуються сліди поминального вогнища з пшеничної соломи. В кількох могилах дно мало підсилку з попелу або вапна. Очевидно, ця сторона поховального ритуалу була запозичена від сусідніх посульсько-донецьких племен.

Отже, у кожній з основних локальних груп скіфської культури середньодніпровського Лісостепу наявний ряд певних сталих своєрідних рис в обряді поховання.

Але справа не тільки в цих окремих локальних особливостях. Більш істотною і принципово важливою є корінна відміна в появі і шляхах розвитку скіфського поховального обряду в пам'ятках різних груп.

На відміну від Правобережжя кургани з скіфськими похованнями з'являються на Сулі, Пслі, Північному Дінці раптово, десь близько середини VI ст. до н. е. Описаний вище поховальний обряд з'явився тут разом з усім іншим комплексом явищ скіфської матеріальної культури. Враження таке, що новий народ приніс з собою готові, раніше вироблені форми поховального ритуалу і без будь-яких змін дотримувався їх до кінця скіфського періоду.

Цілком очевидно, що процес формування поховальних традицій проходив десь за межами цієї території, і основні ознаки ритуалу вже склалися раніше, ніж вони з'явилися на Сулі і Дінці.

Питання про генетичні корені скіфського поховального обряду недостатньо розроблене в нашій літературі. Однак у світлі розглянутого нами матеріалу здається істотним, хоча б у самому попередньому плані, поставити питання про можливі початки цього обряду. Шукання ці, як ми гадаємо, повинні йти не шляхом з'ясування причин тих або інших локальних відмінностей, а в напрямі виявлення найбільш спільних основ, які становлять головні, найхарактерніші і об'єднуючі сторони скіфського поховального обряду.

В епоху пізньої бронзи і безпосередньо передскіфський час курганний обряд поховання в ґрунтових ямах під насипом кургана практично не існував у жодного з народів, які жили в Північному Причорномор'ї. Переважна маса доскіфських курганів була створена племенами ямної культури в ранню пору міднобронзового віку. Катакомбні племена, як відомо, не були будівниками курганів. Більша частина їх могил виявилася впускними в кургани ямної пори. Кургани з основними катакомбними похованнями зустрічаються дуже рідко. Насипи їх зовсім невеликі.

Населення зрубної культури степів Північного Причорномор'я також не створювало власних курганів, а ховало своїх померлих у ямах, впущених у насип ямно-катакомбних курганів, або в простих ґрунтових могилах. Кургани з основними похованнями пізньої бронзи в степовій смузі ще більш рідкі, ніж катакомбні.

В епоху пізньої бронзи курганний обряд поховання був дуже поширеним у племен, що займали східну частину території зрубної культури в Середньому і Нижньому Поволжі, а також на Північному Дінці.

В результаті нових широких розкопок на будівництві Куйбишевської і Волзької ГЕС ім. Леніна з'ясувалося, що переважна маса курганів тут споруджена саме в зрубний час. Як і в ямний час, курган спочатку насипався над однією (рідше двома або трьома) основною мо-

тилою, а в дальшому використовувався як загальне кладовище для всіх померлих без різниці статі і віку. Такі кургани містять у собі багато десятків поховань, серед яких велика кількість жіночих і дитячих.

Однак уже в зрубний час намітилася певна тенденція до виділення окремих курганів як індивідуальних, а не загальних гробниць. Прикладом цього може бути курган біля с. Комарівки в Поволжі⁶⁶, а також багато курганів Північного Дінця: № 5 і 7 біля с. Комишевахи, № 2, 3 біля х. Закотного та ін.⁶⁷ Ці кургани зрубної культури мали тільки по одному центральному похованню, яке до того ж відзначалося складністю будови і багатством поховальної обстановки, через що дуже нагадували скіфські.

Основні поховання в зрубних курганах робилися, як правило, у великих і глибоких могильних ямах, перекритих зверху дерев'яним настилом в один або два ряди колод або колотих плах. Кінці настилу заходили за краї могильної ями. Нерідко перекриття спиралося на поперечні балки або підтримувалося стовпами, вкопаними в могили. Прикладом такої будови можуть бути центральні могили в курганах № 2 і 5 біля с. Ягідного⁶⁸, № 11, 22, 24 біля с. Қайбели⁶⁹, в курганах біля с. Піксясі⁷⁰, в курганах, розкопаних на будівництві Волзької ГЕС ім. Леніна⁷¹.

Крім дерев'яних перекриттів, в основних могилах зустрічаються гробниці у вигляді зрубу в кілька вінець колод або колотих плах. Такі зруби добре представлені на Північному Дінці, відомі вони і в Поволжі. Звичайно зруби влаштовувалися в ґрунтових ямах, рідше на горизонті, в основі курганного насипу. Поверхня колод, з яких робився зруб, нерідко буває обвугленою.

На думку більшості дослідників, гробниці з дерев'яними перекриттями відтворюють звичайні жилі споруди з плоскими, двосхилими або конічними дахами.

В кургані № 10 біля с. Хряцівки⁷² на рівні похованого чорнозему були відкриті рештки брусованої споруди, яка мала, як вдалося встановити по розміщенню опорних стовпів, двосхилу покрівлю. Двосхиле перекриття над основною могилою було відкрито в кургані № 1 біля с. Бикова⁷³. Аналогічна будова перекриття спостерігалася в кургані біля с. Усатів.

Серед скіфських гробниць також, як відомо, зустрічаються склепи, які відтворюють житла з двосхилим дахом. Серед них найцікавіша курганна споруда в кургані № 401 біля с. Журівка. Інший приклад склепу з двосхилою покрівлею, який добре зберігся, відкрито в кургані IV ст. до н. е. біля с. Велика Гамольща на Північному Дінці.

⁶⁶ А. Е. Алихова, Курганы эпохи бронзы у с. Комаровки, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 91 і далі.

⁶⁷ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в 1903 г., Труды XIII АС, т. I, стор. 356, 362; його ж, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 245.

⁶⁸ Н. Я. Мерперт, Материалы по археологии Среднего Заволжья, МИА, № 42, 1954, стор. 45 і далі, 53 і далі.

⁶⁹ Н. Я. Мерперт, Из древнейшей истории Среднего Поволжья, МИА, № 61, 1958, стор. 89 і далі.

⁷⁰ П. Д. Степанов, Курганы эпохи бронзы у с. Пиксяси, Мордовской АССР, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 74 і далі.

⁷¹ И. В. Сеницын, Работы Заволжского отряда Волгоградской археологической экспедиции, КСИИМК, в. 63, 1956, стор. 76 і далі; К. Ф. Смирнов, Работы первого Нижневолжского отряда Волгоградской экспедиции, КСИИМК, в. 55, 1954, стор. 64; И. В. Сеницын, Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья, Ученые записки Саратовского государственного университета, XVII, Саратов, 1947, стор. 89.

⁷² Н. Я. Мерперт, Из древнейшей истории Среднего Поволжья, стор. 139.

⁷³ К. Ф. Смирнов, О погребениях с конем и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье, СА, XXVII, 1957, стор. 209 і далі.

У зрубних курганах є ряд гробниць, які мали вигляд дерев'яного шатра або куреня з гострокінцевим або плоским верхом, влаштованих на давній денній поверхні в насипу кургана. В курганах № 5 і 7 біля с. Комишеваха на Північному Дінці над основним похованням у зрубі було влаштовано курінь на дубових стовпах з похилими стінами. Як зазначає В. О. Городцов, такої ж будови курені над похованнями спостерігалися В. І. Сизовим у Скорняківських курганах Воронезької групи⁷⁴.

В кургані № 11 біля с. Кайбели на Середній Волзі в центрі виявились рештки споруди, реконструйованої автором як пірамідалне шат-

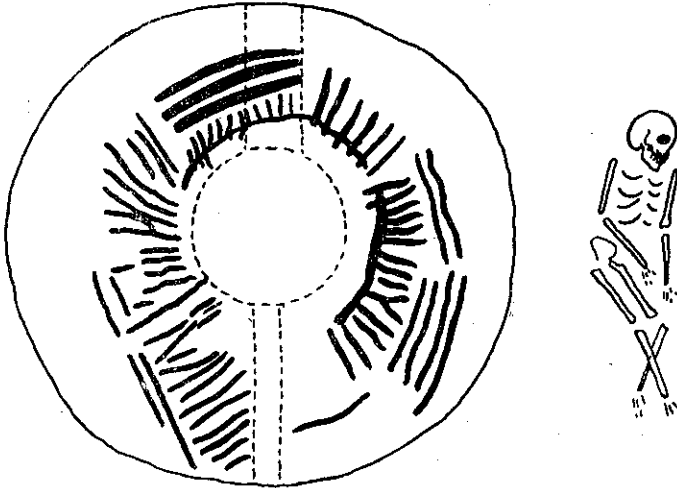

Рис. 6. План дерев'яної шатрової гробниці біля с. Гладківщина (за М. О. Бранденбургом).

ро з прямокутною основою і плоским верхом⁷⁵. В кургані № 5 біля с. Комарівка в насипу було відкрито шатро з колод, нижні кінці якого спиралися на підніжжя кургана, а верхні йшли до вершини. Споруда реконструюється у формі зрізаного конуса з плоскою вершиною⁷⁶.

Описуючи цей курган, А. Є. Аліхова як аналогію з цілковитою підставою наводить ранньоскіфські поховання з курганів № 3, 15, 375 біля с. Костянтинівка, № 8 біля с. Деренговець на Тясмині⁷⁷. До такого ж типу поховальних споруд належить також дерев'яне шатро в насипу над могилою в кургані біля станиці Костромської і поховальна споруда в кургані біля с. Гладківщина колишнього Золотоніського повіту в придніпровській частині Лівобережжя (рис. 6)⁷⁸.

Характерною рисою зрубних поховань є ритуал вогненного очищення, відомий у різних формах—обралювання поверхні землі до спорудження могили і насипання кургана, влаштування великих вогнищ поруч з могилою на рівні похованого ґрунту і, нарешті, влаштування таких вогнищ над могилою, іноді безпосередньо над її перекриттям.

Скупчення попелу в насипах відзначалося в курганах біля сіл Ягідне і Хрящівка на середній Волзі⁷⁹. В кургані № 3 біля х. Закотного і кургані № 1 поблизу с. Кам'янки на Аннівському полі прошарок попе-

⁷⁴ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в 1903 г., стор. 362—363.

⁷⁵ Н. Я. Мерперт, Из древнейшей истории Среднего Поволжья, стор. 90—91.

⁷⁶ А. Е. Аліхова, Курган эпохи бронзы у с. Комаровка, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 91.

⁷⁷ Смела, I, стор. 16, 32, 34; ИАК, в. 4, стор. 30.

⁷⁸ ЖРБ, стор. 146.

⁷⁹ Н. Я. Мерперт, Материалы по археологии Среднего Заволжья, стор. 39.

лу вкривав курган посередині висоти. Для вогнища було вирівняно спеціальну площадку. Вогнище було запалено над могилою під час спорудження поховального насипу⁸⁰. Таке ж вогнище виявилось в курганах № 5 і 7 біля с. Комишеваха⁸¹.

Іншим проявом вогненного ритуалу в зрубних похованнях є звичай посилення дна могили крейдою, вапном, вугіллям або запалювання вогнища в самій могилі.

В кургані № 2 біля с. Ягідного в центральному похованні № 5 на кістяку були сліди червоної фарби, а під кістяком і над ним виявилась підсипка з попелу⁸². В кургані № 1 біля с. Бикова, де людське поховання супроводжувалося жертвоприношенням верхового коня, на дні могили було багато попелу. В другій могилі цього ж кургана біля східної стінки виявився вугільний прошарок⁸³.

В курганах біля с. Іловатка на Волзі в могилах зустрічався попіл, кусочки крейди. В кургані № 3 (поховання № 2) на дні могили виявилось невелике вогнище⁸⁴. Ці ж явища спостерігалися в ряді курганів Нижнього Поволжя, описаних І. В. Синициним. В кургані № 5 біля с. Усатова, в якому було знайдено кінський псалій, на дні могили виявилась крейда, а в центральній частині біля стовпа — смужка червоної фарби⁸⁵. В курганах № 5 і 7 біля с. Комишеваха кістяки лежали на підсипці з вапна.

Усі ці дані свідчать про те, що в кінці бронзового віку у племен, що займали східну частину території зрубної культури в Поволжі і на Північному Дінці, виробляється ряд характерних рис поховального ритуалу, який став пізніше характерним для поховань скіфського типу. Цими ознаками є: 1. Влаштування центральних поховань у великих ґрунтових ямах з дерев'яним перекриттям, плоским або двосхилим, часто з стовповими конструкціями. 2. Будова гробниці у вигляді зрубів. 3. Шатрові гробниці на поверхні ґрунту в основі насипу кургана. 4. Виділення окремих курганів над одиночними основними похованнями представників родоплемінної знаті. 5. Поява звичаю жертвоприношень великої рогатої худоби і, що ще важливіше, жертвоприношень верхових коней, а також предметів кінської узда, що заміняли їх.

Обряд вогненного ритуалу з запаленням вогнища над могилою і елементами символізації вогню в похованнях знаходить близьку паралель у скіфських курганах Посульсько-Донецької групи.

Дуже близькі до скіфської поховальної будови неодноразово згадувані вище кургани № 5 і 7 біля с. Комишеваха на Північному Дінці, досліджені В. О. Городцовим (рис. 7). Поховання ці, очевидно, слід відносити до пізньозрубної пори початку I тис. до н. е. по знахідці в кургані № 7 двох банкових горщиків, оздоблених по шийці валиком, розчленованим косою насічкою⁸⁶.

Особливе місце в розумінні розвитку поховального обряду від пізньої бронзи до початку заліза займає Широкий курган⁸⁷, час якого визначається в рамках IX — початку VIII ст. до н. е. Під насипом цього

⁸⁰ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, стор. 245.

⁸¹ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в 1903 г., стор. 356 і далі.

⁸² Н. Я. Мерперт, Материалы по археологии Среднего Заволжья, стор. 39.

⁸³ К. Ф. Смирнов, О погребениях с конем и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье, стор. 209 і далі.

⁸⁴ К. Ф. Смирнов, Работы первого Нижневолжского отряда Волгоградской экспедиции, стор. 65.

⁸⁵ И. В. Синицын, Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья, стор. 89 і далі.

⁸⁶ В. А. Городцов, Труды XIII АС, т. I, стор. 355 і далі.

⁸⁷ В. В. Латышев, Раскопки Н. И. Веселовского в 1916—17 гг., Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г., СГАИМК, т. I, 1927, стор. 202.

кургана на рівні стародавнього горизонту було викладено кільце з каміння. Поховання пізньої бронзи було основним. Могила прямокутної форми, орієтована за сторонами світу (довжина 3,2, ширина 3, глибина близько 1,8 м). Зверху яма була перекрита брусом накратом. По боках могили викопано канавки, які, мабуть, служили для закріплення

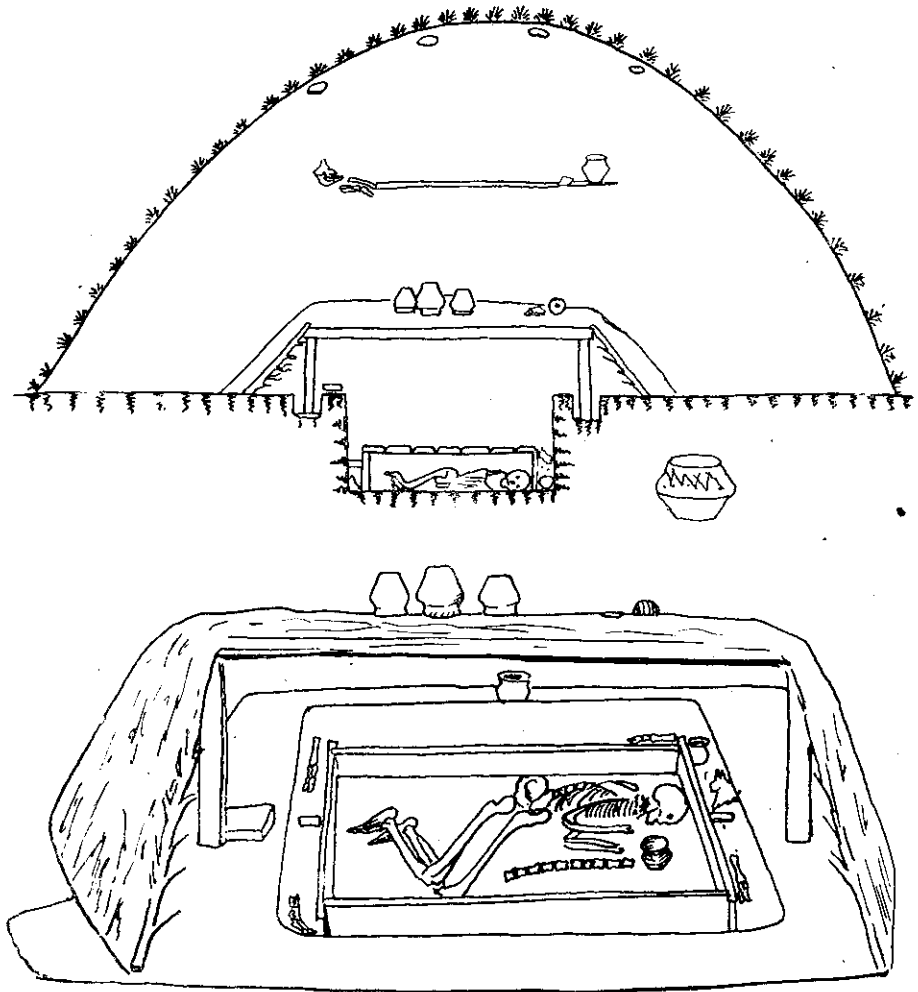

Рис. 7. Поховальна споруда в кургані № 7 біля с. Комишеваха (за В. О. Городцовим).

нижнього кінця дерев'яної обкладки. З внутрішнього боку канавки були круглі стовпові ями. В центральній частині виявилися рештки вирізаного з материка піднятого ложа для похованих.

В південній частині кургана, всередині того ж кам'яного кільця, була друга могила квадратної форми (4,25×4,25 м), глибиною 0,7 м із стінками, на яких збереглася вертикальна обкладка з обгорілих дерев'яних колод.

Цей курган, який належить до передскіфської пори, має вже в наявності всі основні ознаки скіфської поховальної будови і становить ніби проміжну ланку між дерев'яними гробницями зрубної культури і скіфськими склепами у великих і глибоких могильних ямах.

Наведемо ще одну цікаву паралель між поховальним обрядом Посьсько-Донецьких курганів і савроматськими похованнями Поволжя. Загальновідомо, що на ранній блюменфельдській стадії VI—V ст.

до н. е. савроматська культура була ближче до скіфської, ніж у пізніший час. Аналогії ці простежуються і в будові могильних споруд. Ранньосавроматські поховання, як і ранньоскіфські, в більшості своїй виявляються впускними в кургани епохи бронзи. Над могилами знаті споруджувалися особливі кургани. Великі могильні ями чотирикутної або овальної форми перекривали зверху дерев'яним накатом. Спостерігається підсіпання дна крейдою або попелом.

Поширення обряду вогненного очищення і поховальної тризни. Для вогнищ біля могили влаштовувалися спеціальні глиняні площадки. Трапляються також вогнища і спалення тризни в насипу і спалення великих вогнищ над перекриттям могил. Панують витягнуті труположення в супроводі предметів озброєння, кінського убору, напутньої їжі⁸⁸.

Характерно, що саме ці ознаки, які зближують савроматські поховання з скіфськими, виділяються К. Ф. Смирновим як ті риси, що дозволяють намітити генетичний зв'язок між зрубними і савроматськими племенами Поволжя. На думку К. Ф. Смирнова, в епоху зрубної культури в басейні нижньої Волги починають складатися риси поховального обряду, які стають згодом характерними для савроматів. Ось деякі з них: 1) прямокутна форма могили і влаштування в ній дерев'яних споруд — підстилок і надмогильних конструкцій з дерева; 2) посипання крейдою дна могили, зрідка покладення в могилу кусків крейди і реалгару; 3) поховання коней і частин кінської збруї; 4) відповідність форм вогненного ритуалу: підсіпання дна могили попелом і вуглинками, розведення поховальних вогнищ поблизу могили і спорудження великих вогнищ на перекритті могил; 5) схожість дерев'яних огорож-зрубів, споруджених у курганах над деякими могилами зрубної культури⁸⁹.

У рівній мірі ці риси схожості, як ми бачили, відносяться також і до скіфських курганів і зокрема до поховального обряду пам'яток розглянутої нами групи.

Отже, перед нами наявні, з одного боку, очевидна схожість савроматського і ранньоскіфського поховальних обрядів, з другого — загальна близькість того і другого до зрубної культури Поволжя і Північного Дінця.

Відзначаючи наявність цієї спільності, ми далекі від думки, що поховальний обряд у курганах Посульсько-Донецької групи є наслідком прямолінійного і безпосереднього впливу поховального обряду племен східної частини території зрубної культури. Ця схожість і близькість може бути прийнятна лише в тій мірі, в якій поховальний обряд зрубних племен Поволжя і Північного Дінця може розглядатися як одна з істотних основ складання скіфського поховального обряду як такого, що дістав потім поширення як у степовій, так і в лісостеповій частинах Скіфії.

Що ж до Сули, Псла, Північного Дінця, то тут курганні могильники з'явилися в зв'язку з проникненням сюди нової великої і сильної групи племен, які були носіями скіфської матеріальної культури і скіфського поховального ритуалу в його добре складеному і ясно вираженому варіанті. В скіфських похованнях даної групи, краще ніж у багатьох інших, простежуються паралелі з ранньосавроматськими курганами Поволжя і традиції, що дозволяють думати про можливі генетичні зв'язки з поховальним ритуалом поволзько-донецьких племен зрубної культури.

⁸⁸ Б. Н. Граков, *Пережитки матриархата у сарматов*, стор. 100 і далі; К. Ф. Смирнов, *Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии*, ВССА, стор. 195; його ж, *Проблемы происхождения ранних сарматов*, СА, 1957, № 3, стор. 3 і далі.

⁸⁹ К. Ф. Смирнов, *Проблемы происхождения ранних сарматов*, стор. 3 і далі.